

UMJESTO UVODA PISMO BUGARSKOM PRIJATELJU*

Zlatko Kramarić

Danas bi me bilo stid ukoliko bih pustio da se vjeruje da jedan francuski pisac može biti neprijatelj neke određene nacije. Moj je prijezir upućen samo krvnicima. Svaki čitatelj koji bude čitao kao svjedočanstvo o borbi protiv nasilja složiti će se da mogu nakon ovoga reći da ne odstupam ni od jedne riječi u njima.

Abert Camus, *Pisma njemačkom prijatelju*

I mi ćemo ponoviti, baš kao i Albert Camus, da ne možemo biti neprijatelji niti jednoj naciji na svijetu. Pa, tako ni bugarskoj, ni makedonskoj! Iz te (hrvatske) perspektive i pišemo ovo pismo! Upravo zato što gajimo iskrene simpatije i prema jednoj i prema drugoj naciji osjećamo se obveznim reagirati na neke od nesporazuma do kojih je, u posljednje vrijeme, došlo na relaciji između ove dvije, nama prijateljske i drage nacije. I to nije reakcija sveznajućeg pripovjedača, vrhovnog arbitra koji posjeduje sve istine ovoga svijeta, već je to reakcija iskrenog i zbunjenog prijatelja.¹ A, prijateljske bi

* Ovo je uvodno poglavlje naše knjige, *Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju*, objavljena protekle godine u zagrebačkoj izdavačkoj kući Meandar.

1 U romanu K. Čašule *Iskušenja*, možemo pročitati slijedeću rečenicu: "Dva brata su se susrela, zagrlila se i – nisu se poznala". U ovoj se rečenici, prema našem mišljenju, krije sav sukus ne samo "makedonske", već i cjelokupne "balkanske tragedije" – "neprepoznavanje istoga"! Tako ni mi nismo mogli postati veleposlanikom Republike u Hrvatske u Bugarskoj, jer nas neki Nepoznati Netko nije prepoznao. Točnije, u nama je vidio projekciju vlastitih strahova od "drugog". Više o tome, Z. Kramarić, "Nacija. Tekst ili san (na primjeru romana Kole Čašule *Iskušenja*)", u: *Identitet. Tekst. Nacija. Interpretacije crnila makedonske povijesti*, Ljevak, Zagreb, 2009., str.135-185.

reakcije trebale biti smirene, blage. One se, u pravilu, i izriču u krajnje pomirljivom tonu. One žele da sukobljene strane postignu kompromis. Zbog toga se u tim reakcijama pazi na svaku izgovorenu ili napisanu riječ. Nikoga se ne želi uvrijediti, a još manje poniziti. U toj vrsti reakcija uvijek ima puno kondicionala. I to je razumljivo, jer uporaba kondicionala znači postojanje svijesti o mogućnosti da nam možda nisu dovoljno poznati svi detalji vezani uz postojeće nesporazume između ove dvije nacije.

Isto tako, svjesni smo da se u mnogim situacijama nije jednostavno nositi s 'teškim teretom' prošlosti. I onim koji pripadaju našim, ali i onih koji pripadaju nekim drugim, "tuđim" prošlostima! Gotovo da je opće mjesto da su naši odnosi prema prošlosti najčešće (pre)emotivni. I taj emotivni odnos prema delikatnim temama prošlosti, u pravilu, nam odmaže u donošenju objektivnih sudova, u odabiru strana u sporu. Emotivne odluke nisu dobre odluke. Posebice u onim suptilnim raspravama u kojima se pokušava doći (ili, barem približiti) do nekih historijskih istina o nekim povijesnim ličnostima. U takvim se situacijama sudionici uvijek posvađaju. Jedni tvrde da se o toj povijesnoj osobi može govoriti isključivo kao dijelu njihove povijesti, a oni drugi, jednako mirno, kažu da postoje mnoštvo dokumenata iz kojih je vidljivo da se radi o ličnosti, koja pripada njihovoj povijesti. Od ovih praksi još su opasnije one koje drugim nacijama dovode u pitanje njihov jezik. A filozofi jako dobro znaju što se sve krije iza konstatacije da je jezik sve! Da je on kuća bitka svake nacije!

Imamo neki osjećaj da se na ovim balkanskim prostorima još uvijek ne mogu voditi rasprave koje bi slijedile onu logiku razmišljanja, koja se temelji na jednoj vrlo jednostavnoj formuli/filozofiji "i-i". Naime, ne uspijevamo dokučiti što bi se to dramatično u našim životima (našim historijskim udžbenicima, našim povijestima književnosti, našim gramatikama, našim kolektivnim i privatnim memorijama) dogodilo da pojedinim povijesnim ličnostima, pojedinim piscima, pojedinim povijesnim događajima, pojedinim tradicijama, pristupamo i na jedan ovakav pomirljiviji način? Zašto tako uporno u našim javnim nastupima inzistiramo na primjeni principa koji uvijek nešto ili nekoga isključuje? Zašto smo taj princip pretpostavili onom principu koji uvijek vodi računa da svi budu uključeni, da nitko ne ostane uskraćen za neko pravo?

Ovdje se moramo, za trenutak, prisjetiti kako smo svi mi s Istoka, i političari, i književnici, i povjesničari, poslije pada Berlinskog zida, znali na raznim međunarodnim konferencijama, našim zapadnim domaćinima, strpljivo tumačiti da su se iza 'željezne zavjese' među ljudima očuvala europska židovsko-kršćanska, prosvjetiteljska i slobodarska načela. I poslije tih naših načelnih i mudrih lamentacija u kojima smo demonstrirali našu iznimnu upućenost u europsku povijest, u njene tradicije, naši bi nam domaćini pristojno replicirali tako što su nas podsjetili ako je istina to što govorimo, kako je onda moguće da se od raspada Sovjetskog Saveza do oružanih sukoba na Balkanu povećava nepregledan kaos velikih i malih nacionalizama i nepreglednih političkih i kulturnih konflikata upravo u tom, našem dijelu Europe? Ako ste Europa, onda to već jednom i budite, i počnite živjeti i djelovati kao Europljani. I to, po mogućnosti odmah! Teško nam je opisati kako smo se osjećali poslije te kratke, ali nedvosmislene replike naših domaćina, koja je na najbolji način opisivala svu bijedu naših međusobnih odnosa, tu našu ovisnost o tom "višku" historije koji očito nismo u stanju izdržati. Imali smo blagi dojam da nam naši domaćini ne vjeruju, jer nismo iskreni. Od povijesti uzimamo samo ono što nam u danom trenutku odgovara. O europskoj povijesti, europskim tradicijama nema što ne znamo, ali kada se to mukom stečeno znanje treba primijeniti i na vlastiti slučaj, e onda sve to ide puno teže. Postajemo nemogući! Do nepodnošljivosti!

I kako bismo bili barem malo manje nepodnošljivi odlučili smo da ovo naše pomirljivo pismo, pismo s puno kondicionala, uputimo bugarskom prijatelju. Makedonskom su već odavno poznati naši stavovi, naša razmišljanja... Kada su Atenjani pitali Sokrata što je za njega istina on im je odgovorio: istina je kada o istim stvarima uvijek isto govorite! I, ako se pažljivo čitaju svi naši tekstovi o 'makedonskoj kauzi', a tom se temom bavimo gotovo već četrdeset godina, onda se može vidjeti da bez obzira na sve promjene, i one koje se odnose na promjenu teorijsko-metodoloških paradigmi, i one koje su uvjetovane novim političkim okolnostima, da smo o toj našoj opsesivnoj temi uvijek pisali, manje-više, "isto"! Doduše, to ne znači da zbog toga imamo monopol nad istinom, nego želimo ukazati kako se, bez obzira na sve političke i ine promjene, ipak može biti konzistentan. I nikada nismo željeli da naša čitanja makedonske književnosti, povijesti, politike budu jedina moguća čitanja. Nikada nismo željeli biti u pravu. Taj nam je (pobjednički) osjećaj po-

svema stran. Čak ga i ne razumijemo, odnosno ne znamo što bi on uopće trebao značiti u bilo kojoj sferi promišljanja, političkoj, kulturnoj, ideološkoj...

Pišemo ovo (kratko) pismo s punom sviješću da svatko od nas ima pravo na svoju viziju budućih političkih, kulturnih i inih odnosa u Europi. Ali, to pravo još uvijek ne znači da su te vizije neupitne i da ih nije moguće kritički propitivati. Jedan od bitnih detalja u tim vizijama budućih poželjnih odnosa u Europi je i odnos prema susjedima.² Možda je upravo taj detalj i jedan od najvažnijih. Ima li što ljepše nego živjeti kraj sretnoga i zadovoljnog susjeda? Njegova sreća i zadovoljstvo trebali bi i nas činiti jednako takvim. Još su nam u sjećanju ono oduševljenje, ona neopisiva radost, od prije tridesetak godina, poslije pada Berlinskog zida, kada smo se iskreno veselili svojoj neočekivano pronađenoj normalnosti. Ta nas radost nije napuštala ni u nadolazećim godinama kada smo, također s oduševljenjem i vatrometom, prihvaćali novu zajedničku domovinu - Europu. To oduševljenje, kako je to lijepo primijetio Drago Jančar, slovenski književnik, nije moglo umanjiti ni sva ona sjećanja na ona vremena, na sve one događaje koja smo prije toga morali preživjeti na tom putu do europskih zvijezda; od materijalne bijede svakodnevnoga života i zbog nje u noćnim satima riječi urote o slobodi i demokraciji, koje su danas namijenjene svečanostima i zvuče banalno; pa sve do straha i hrabrosti, Majakovskog i Pounda, prkosa i izdaje, Lenjina i Staljina, Sartrea i Camusa, katolicizma i komunizma, apsurdna i smisla, zatvora i vladinih palača – čudnog labirinta, kroz koji smo se probijali, uspinjali i padali. I prihvatljivo nam je da su ova neobična iskustva za one Europljane, koji su sve to vrijeme živjeli u "dosadnim demokracijama", ne samo neobjašnjiva, već i da nema preve-

2 Kada se govorilo "susjedima", onda se svakako mora konzultirati knjiga J. T. Grossa, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton: Princeton University Press., 2001., u kojoj ovaj autor na krajnje iskren način progovara o nekim aspektima odnosa između poljskog i židovskog naroda u Poljskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali i poslije. Posebice je dramatičan opis pogroma Židova u malom poljskom selu Jedwabne, gdje je u lipnju 1941. godine lokalni poljski seljani Poljaci, bez ikakvog povoda, poubijali svoje dojučerašnje susjede, Židove. I to na najbestijalniji mogući način, tako što su ih zapalili u jednom ambaru. Na taj su način samo dodatno potvrdili ona razmišljanja o tome kako se u svakome "malome, običnome čovjeku" krije potencijalni ubojica. Naime, taj "mali čovjek" ima običaj da se u normalnim društvenim okolnostima ponaša pristojno, no čim se te okolnosti promijene, čim u nekome društvu prevlada nered i to društvo više ništa ne drži na okupu, taj "mali čovjek" vrlo lako može podivljati i početi činiti svakojaka, pa i ona najveća zla (Voegelin). Ova knjiga J. T. Grossa o "susjedima", u najvećem bi se dijelu, mogla primijeniti i na opis hrvatsko-srpskih, odnosno bugarsko-makedonskih odnosa kroz povijest. Posebice na one odnose koji su proizvod "teških vremena"!

like potrebe objašnjavati ih. Ali, od onih s kojima smo dijelili sva ta "gorka iskustva" očekujemo da imaju razumijevanja i za naše radosti, i za naša pretjerana oduševljenja, kao i za ona naša povremena depresivna raspoloženja. Tim više, što su naši bugarski prijatelji bili na istome brodu kao i mi. I iz prve ruke poznata su im sva ta "gorka" iskustva svakodnevnog života u nedemokratskom društvu. I oni su živjeli u onoj Europi u kojoj se demokracija doživljavala kao nepotrebn luksuz! Kao građansko pretjerivanje, kao puki hir nekih dokonih ljudi, koji uopće ne razumiju smisao svjetske povijesti. Poslije pada Berlinskog zida okolnosti su se srećom promijenile. Želimo vjerovati na bolje! Demokracija je, u međuvremenu, postala jedinom "igrom" i na ovim našim balkanskim prostorima.

A demokracija, zapravo, u svojoj biti, predmnijeva jednakost, toleranciju, otvorenost i bratstvo za razliku od umjetnosti, koja uživa u slavi, hijerarhiji, feudalizmu, apsolutizmu. Barem je tako o demokraciji i umjetnosti mislio poljski pisac Witold Gombrowicz.³ I moramo upozoriti da ova misao uopće nije toliko paradoksalna ma koliko god se tako što, na prvi pogled, možda, i činilo. Tako da naše pismo bugarskom prijatelju ima smisla jedino pod pretpostavkom da su svi oni koji su dugo živjeli iza 'željezne zavjese' iskreno prihvatili ideju jedinstvene Europe i sve europske vrijednosti. I Bugari, i Hrvati, i Makedonci...⁴

Odgovor na ovo relativno "jednostavno pitanje": jesmo li ili nismo prihvatili europske vrijednosti daje se svaki dan. Doduše, prije svakog odgovora na ovo pitanje morao bi se među nama postići barem elementarni konsenzus oko toga što mi, zapravo, točno mislimo kada kažemo "Europa". Bez tog konsenzusa i svi naši napori da se ostvare bilo kakvi pomaci bit će uzaludni. Bit ćemo osuđeni na sudbinu Alise u zemlji čudesa. Imat ćemo dojam da trčimo, a zapravo ćemo stajati na mjestu. Tako nekako mi i doživljavamo sve one razgovore između bugarske i makedonske strane, koji se odnose na one delikatne povijesno-jezične teme.

3 I ovaj je pisac sreću morao potražiti daleko od socijalističke Poljske. U Argentini. Uostalom, kao i Viktor Vida, sjajni hrvatski pjesnik, koji je život skončao pod kotačima nekog vlaka.

4 Ako je vjerovati I. Krastevu onda su naše nade uzaludne. U ovim zemljama prevladava upravo antizapadno raspoloženje i do liberalno-demokratskih vrijednosti i ne drži se baš previše. Konačno, i sam smisao bugarsko-makedonskih nesporazuma ne pripada zapadnoeuropskim demokratskim tradicijama.

Odmah da kažemo da su naša očekivanja kao mogućeg medijatora u tim razgovorima vrlo skromna. Nikada se i nismo zanosili idejom da svoju viziju budućih poželjnih odnosa u Europi možemo nametati bilo kome. I, dobro je da je tako! I nije baš neka komforna pozicija imati moć i nametati je drugima. Moć je uvijek povezana s opasnošću. Ona u sebi nužno nosi sjeme prokletstva. O tome nas svjetska povijest i uči i opominje. A i toliko opjevana i očekivana demokracija na kraju je gotovo uvijek stvar pragmatika i mediokriteta. Na izborima rijetko pobjeđuju najbolji među nama. Izbor jednog V. Havela predstavlja izuzetak, a nikako pravilo! A ni on u politici nije izdržao predugo, pa se tako nekim Česima učinilo da je izvjesni Klaus pravo i jedino rješenje svih njihovih egzistencijalnih problema. Naime, obvezujući politički diskurs V. Havela išao im je na jetra. Kao što su i prosječni Hrvati bili užasno zamorni za ukus jednog drugog, hrvatskog pjesnika, Borisa Marune, koji se s tom tužnom istinom morao suočiti poslije povratka iz egzila. I bili su u pravu oni koji su govorili da je domovinu puno lakše voljeti iz daljine!

Pripadamo relativno maloj, ali ponosnoj europskoj naciji (neki nas tješe da smo jedna od najstarijih europskih nacija, a oni među nama, koji pretjeruju u prakticiranju "ciničnog uma", skloni su reći da smo toliko stara nacija da nas se upravo zbog te činjenice u Europi više nitko i ne sjeća), koja je posvema svjesna svoje pozicije na trenutnoj europskoj mapi. I ta nas pozicija uopće ne čini nesretnim, jer i kao pripadnici relativno malobrojne nacije zadržavamo si puno pravo na kritičke komentare svega onoga što se oko nas događa.

Koliko nam je poznato Hrvati i Bugari ne dijele istu komunikativnu prošlost. Pripadamo različitim civilizacijskim krugovima. Čak ni onaj komunistički period u našim prošlostima nije nas nešto previše zbližio. Mi ovdje u Hrvatskoj vjerujemo da većina Bugara misli kako smo mi Hrvati, u tom periodu, puno bolje prošli od Bugara. (Ostavit ćemo, i jedne, i druge, u tom blaženom uvjerenju. Po neki puta i nije loše živjeti u iluzijama. Jedino pod uvjetom da te iluzije ne traju predugo). Možda je ipak bolje ne otvarati tu temu "boljeg života" u "oskudnim vremenima", jer takve se stvari i ne mogu promatrati isključivo u toj crno-bijeloj tehnici, koja sve one složenije nijanse stvarnosti surovo ignorira. Ako će naše bugarske prijatelje, na bilo koji način utješiti, onda ćemo vam reći kako je mnogim Hrvatima sigurno imponirala činjenica da ste vi Bugari i u ta vremena imali vlastitu državu. Narativ o vlastitoj

"neovisnoj državi" pripada jednom od najopsesivnijih fantazmi u hrvatskom imaginariju. Doduše, mi smo državu jedno kratko vrijeme i imali, ali smo je zbog naših tragičnih i pogrešnih politika olako izgubili. Povijest nas je s punim pravom kaznila zbog što smo provodili pogrešne politike, koje čak i nisu bile nešto previše naše. I te smo činjenice bili svjesni, pa su oni mudriji među nama govorili da u situacijama kada se veliki tuku, onda je malima mjesto pod stolom. Ali, bilo je i onih među nama koji su (sa)gorjeli od želje da i oni aktivno sudjeluju u toj "svjetskoj tučnjavi". Moramo biti iskreni i priznati da u našoj naciji postoje veliki broj onih koji su skloni imitirati postupke "velikih", koji nekritički slijede postupke "starije i jače braće".⁵ Zbog tog "imitatorskog" gena jedno smo kraće vrijeme nekritički slijedili Berlin, a onda poslije te "nesretne ljubavi" preko noći smo se zaljubili u Moskvu. Ako je vjerovati jednom češkom političaru, onda iz Moskve, u pravilu, može dolaziti samo mraz.⁶ Konačno, taj "sibirski mraz" kod vas se nešto jače osjetio nego kod nas. Ali, kako bilo da bilo, ni nama nije bilo nešto toplo. I nismo te "klimatske nepogode" samo tako prihvaćali. Tu i tamo pokušali smo se i pobuniti. Te su bile pobune bez nekih vidljivijih učinaka.⁷ I svi su ti detalji ostavili neki trag u našim memorijama. Nikada se dokraja nismo oslobodili svih onih trauma koje su nam donijele sve te "loše politike". One nas i dalje uporno prate. Određuju naše političke strategije, naš odnos prema susjedima, prema Europi, prema kulturi, prema crkvi, prema vrijednostima...

U ovoj smo se knjizi pokušali, na kritičan način, referirati na neke od tih sramnih epizoda u našoj prošlosti. I ne samo to, već smo pokazali i postojanje iskrene želje da se te sjene, tog prokletstva "loših i opasnih politika" jednom zauvijek oslobodimo. U knjizi smo se iznova vratili nekim našim starim

5 Upravo je jedan Bugar, Ivan Krastev, nedavno objavio knjigu o imitaciji u politici, *The Light that failed: A reckoning*, Penguin Books, 2019., u koautorstvu sa S. Holmesom., u kojoj, između ostaloga možemo pročitati da se "poslije početnog uzbuđenja zbog mogućnosti da se oponaša zapad, u svijetu javlja otpor prema politici imitacije, koja se odlikuje pomanjkanjem političkih i ideoloških alternativa. To, a ne gravitaciona sila autoritarne prošlosti ili historijski ugrađenog neprijateljstva prema liberalizmu, najbolje objašnjava antizapadni etos koji danas dominira postkomunističkim društvima". Biti imitator to je uvijek ponižavajuće iskustvo. No, ni one politike koje žele učiniti otklon od takvih političkih strategija nisu nužno demokratske.

6 O tom svom iskustvu Zdenek Mlynar napisao je i knjigu, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Globus, Zagreb, 1985.

7 A mi smo tim pobunama tepali, pa smo im davali "zavodljiva" imena, kao što je "hrvatsko proljeće". A sve u namjeri da međunarodna javnost prepozna našu poniženost i našu želju da budemo aktivni dionici progresivnih snaga. I mi smo se borili za "socijalizam s ljudskim licem"!

makedonskim "temama i dilemama", pa smo tako iznova kritički propitivali neke aspekte makedonskog identiteta, kako su na njegove mijene utjecale pojedine makedonske (i ostale) tradicije. Mislimo da smo uspjeli ispričati jednu vrlo zanimljivu priču o formiranju makedonske inteligencije. U tim elaboracijama bili smo vrlo strogi, jer samo se na taj način može ostvariti toliko potrebna katarza. I ona kolektivna, kao i ona individualna. Stoga se određene historiografske zablude moraju demistificirati, radikalno dekonstruirati. Za naše dobro! Od "života u laži" nitko nema previše koristi. Oslobođanje "loših osjećaja" ozbiljan je i dugotrajan posao. Katarza se mora zaslužiti. U nekim vremenima predugo smo samo gledali kako naše Antigone krišom pokapaju nevine žrtve bezumnog nasilja. I nismo reagirali. Strah je bio sastavni dio naših života. I taj se osjećaj straha može razumjeti, ali i u strahu treba znati sačuvati osjećaj za mjeru. Tako su i nastali disidenti na ovim prostorima. Negdje više, a negdje, pak, manje. Srećom su došla vremena u kojem se svakom obliku nasilja, kako onome državnome, tako i onome pojedinačnome, možemo suprotstaviti. Sada i ovdje! Te poslove nitko umjesto nas neće obaviti. Otpor je postao legitiman način djelovanja.

Nije normalno gledati tenkove na ulici. Fotografija zgrade Društva čeških i slovačkih književnika u Pragu, u koju su u kolovozu 1968. uprte cijevi sovjetskih tenkova, povijesni je kuriozitet koji je još i danas teško razumjeti.⁸ Danas se u Europi više ne izvode tenkovi na ulice. Pogotovo to više ne čine druge države na teritoriju nekih drugih država. U međuvremenu su velike sile od nekih vojno-političkih doktrina odustale. Ali, danas su na djelu neki drugi, jednako opasni mehanizmi. Neke države da bi postale članice europske obitelji moraju, prije toga, ispuniti neke kriterije. I to je u redu. Ali, nije u redu, kada se ti kriteriji proizvoljno mijenjaju i kada služe kao sredstvo ucjene. I kada jače, starije članice ispunjenje kriterija koriste kao bi ostvarili svoju političku volju, svoje parcijalne interese. Za tu vrstu politika historija nas nije dobro pripremila. U nekim od tih nečasnih igara sudjeluju i moji bugarski prijatelji. Ne pokazuju ni minimum solidarnosti sa "slabijom" stranom. Za svaki slučaj, opet ćemo ponoviti naš početni stav: u ovim nesporazumima između bugarske i makedonske strane, a koji se odnose na "povijesni kompleks" njihovih složenih odnosa, nema jednoznačnih odgovora tko je više, a

8 O toj neponovljivoj slici lijepo piše D. Jančar, "Pridošlica iz Septentriona", Vijenac br. 448, od 5. svibnja 2011.

tko, pak, manje u pravu. Konačno, i povijest ovih prostora bila je sve samo ne jednoznačna. Mora se, svaki puta, podsjetiti na činjenicu da su naši identiteti krajnje fluidne kategorije.⁹ Postoje vremena u kojima se oni relativno lako mijenjaju. I oni koji ih mijenjaju u tome ne vide nikakav problem. I ta se činjenica mora respektirati i bilo bi poželjno kada bi je svi sudionici u ovim međudržavnim razgovorima imali na umu. Kako je rekao onaj stari antički filozof: samo je mijena stalna!

Priroda kolektivnih memorija izuzetno je delikatna stvar. Ne volimo se hvaliti i nikome ne želimo biti uzor, ali ipak ćemo spomenuti da smo aktivno sudjelovali u obnovi memorije grada Osijeka, tako što smo neke od izgubljenih, izbrisanih detalja gradske povijesti iznova vratili u prostor grada. Jednostavno, odlučili smo kreirati novu mapu grada, koja će sadržavati i do tada prešućene detalje! Naime, negdje početkom 90-ih godina, iako je rat na ovim našim prostorima još uvijek trajao, a i naš grad bio je dio tog ratnog narativa, mi smo vremenu usprkos odlučili da, na vidljiv način, označimo mjesto na kojem je nekada bila osječka sinagoga. Nalazila se u samome središtu grada, nedaleko od osječke katedrale. Upravo ta blizina na najbolji mogući svjedočila je o stvarnoj koegzistenciji različitosti u tom *par excellence* srednjoeuropskom gradu. Stoga smo odlučili postaviti skromnu spomen ploču, stiliziranu Davidovu zvijezdu, na kojoj smo napisali da su dvije imitatorske politike, jedna 1942., a druga 1947. godine, sudjelovale u nasilnom (i, sramnom) uklanjanju jednog sakralnog objekta u gradu! Ono što je najvažnije, građani su prihvatili tu intervenciju. Od postavljenja, pa sve do današnjih dana, nije zabilježena niti jedna jedina neprijateljska aktivnost prema toj (nevinoj) ploči.

Na samome kraju trebali bismo se vratiti našim različitim vizijama budućih političkih, kulturnih i inih odnosa u Europi. Vjerujemo da ćete se, dragi moji bugarski prijatelji, složiti da nije isto Europu misliti kao svoj posjed, kao što je to u nekim prošlim vremenima, određeni broj Nijemaca i mislio, ili o Europi misliti kao prostoru koji pripada svima nama. Moramo priznati da postoje i one teme u kojima smo skloniti prakticirati taj nepopularni, egalitaristički, populistički pristup. Jedna od tih tema je tema budućeg vizije Europe. I kada o Europi mislimo kao prostoru koji pripada svima nama, onda mislimo na svaki dio te zajedničke Europe. I taj je osjećaj prisutan i u Pragu,

9 Nije li upravo K. P. Misirkov napisao slijedeću rečenicu: "U jednoj kući, otac je jedne nacionalnosti, jedan sin druge, a drugi neke treće nacionalnosti".

i u Budimpešti, i u Berlinu, i Parizu, i u Oslu, i u Rigi, i u Sankt Petersburgu, i u prekrasnim talijanskim gradovima, i u Dubrovniku... I taj nas osjećaj ne napušta ni u Ohridu, ni u Sofiji.. I ne vidimo nikakvih valjanih razloga da pravo na taj osjećaj osporimo bilo kome. Vrijednosti imaju smisla kada se dijele, kada podjednako pripadaju svima nama. A, tako bi trebalo biti i sa svim tradicijama. Koliko su neke tradicije naše, jednako tako, u isto vrijeme, one mogu pripadati i drugima. Nije nam jasno što bismo, u konačnici, i dobili kada bismo čak i uspjeli dokazati da je neka tradicija, recimo ona ćirilometodska, više naša, nego nečija druga?

To ne znači da ne možemo zamisliti i one koji satima, danima, godinama sjede u pojedinim institutima i ne rade apsolutno ništa drugo nego panično traže dokaze kojima će svima pokazati da neki artefakt, neki rukopis, neki dokument pripada samo njihovoj tradiciji. Da ne bude nikakve zabune, ima takvih neobičnih likova i među nama, i oni smisao života vide isključivo u nacionalnoj kolonizaciji kulturnog prostora za koji se voli misliti da pripada samo nama ili najviše nama. Nama takvi osjećaji ne znače previše.

Stoga molimo naše bugarske prijatelje da se ne vraćamo više onim glupim nostalgijama za vremenima kad su nam se s plakata i ekrana smiješili naši voljeni očinski vođe. Povratak u ta vremena kada su naše nacionalne simbole branili "voljeni vođe" nikako ne može biti rješenje nesporazuma između vas i makedonske ili bilo koje treće strane. Vjerujemo da se vi ne želite ponašati kao Njemačka tijekom Drugog svjetskog rata kada je prostor Europe doživljavala isključivo kao svoj posjed. To je ono vrijeme kada ste i vi, srećom ta epizoda kratko je trajala, ozbiljno mislili da je vardarska Makedonija vaš posjed. Možemo razumjeti zavodljivost sanstefanskog resantimana, ali uvijek se trebamo pitati: a što će biti kada taj slatki trenutak omame prođe? A, on jednostavno mora proći. Otrežnjenja su poslije takvih stanja uvijek bila bolna. Pisali smo i o tim osjećajima u nastavku ove knjige! Naime, bili smo svjesni da je proces demokratske rekonstrukcije bilo koje države (bugarske, odnosno hrvatske i makedonske u sklopu jugoslavenske) poslije sloma socijalizma otvorio novi pogled na kompleksnosti "društva" i njegove prošlosti – dominantni "herojsko-žrtveni narativ" koji je imao važnu mobilizacijsku funkciju u organiziranju otpora starom režimu mogao je sada slobodno biti podvrgnut kritičkom razmatranju bez straha da će otkriće "tamnih mrlja" nacionalne prošlosti potkopati autonomiju i snagu vlastitog "društva". Naprotiv, budući

da se izgradnja demokratske države temelji na prihvaćanju i institucionalizaciji društvenog pluralizma, onda bi on, između ostalog, morao predmnijevati i priznanje različitih perspektiva u interpretaciji nacionalne prošlosti. Stoga je za izgradnju i stabilizaciju demokratskog poretka u postkomunističkim društvima važno odupiranje nastojanjima novih (starih) političkih elita da historiografiju (zlo)uporabe kao sredstvo dodatne nacionalne homogenizacije i legitimacije novostečene neovisnosti.¹⁰

Nikako ne bismo željeli da upitnik bude naš posljednji trag u ovome prve, a želimo vjerovati i posljednjem pismu, bugarskom prijatelju. A. Camus je njemačkom prijatelju napisao čak četiri pisma.¹¹ Doduše, ta pisma pisana su u drugim, puno težim vremenima. Počeo ih je pisati u srpnju 1943. godine. Ali, bez obzira što je situacija na ratištu bila nepovoljna za francusku stranu, A. Camus je ta pisma pisao sa sviješću budućeg pobjednika, koji zna da svako zlo mora biti poraženo. Mi se ne želimo ponašati kao pobjednici, niti mislimo da se postupanje naših bugarskih prijatelja može svesti na demonstraciju "zla". Jedino bismo voljeli kada bi naši prijatelji nekim od naših sugestija, izraženih kroz "blage kondicionale", poklonili samo malo pozornosti. Kada bi se prepustili čarima "dubinskog čitanja" teksta. Tu vrstu čitanja naučili smo od jednog Bugara, Tzvetana Todorova.¹² I u našim interpretacijama makedonske, ali i drugih književnosti, to znanje bilo nam je korisno. Naravno, kao i sve sugestije u pismu i ova posljednja je neobvezujuća.

Svim bugarskim prijateljima iskreni pozdravi od Vašeg hrvatskog prijatelja, koji pokazuje izniman osjećaj za sve vrste (naših i vaših) slabosti i različitosti!

U Tirani, jesen-zima, 2019/2020.

10 U Srednjoj i Istočnoj Europi naveliko se pišu nove nacionalne hist/e/o/rije!

11 Nijemcima je pisao i njihov pisac, Thomas Mann, možda, jedan od najvećih njemačkih pisaca. I on im piše da se ne boje iako ima razumijevanja za njihovu zbuđenost i depresivnost. Piše im u vrijeme najvećih pobjeda Hitlera, prodora u Sovjetsku Rusiju. Ali, jasno im poručuje da su sve te njegove pobjede prazna riječ: ne postoji tako nešto. To jednostavno nije u području prihvatljivog, dopuštenog, zamislivog... Upravo bi ovu činjenicu, moji bugarski prijatelji, morali imati na umu: u našim interetničkim odnosima osjećaj pobjede apsolutno ništa ne znači!

12 A s jednakim zadovoljstvom čitamo i učimo iz tekstova jedne Marie Todorove, jednog Ivana Krasteva ili Ivajla Dičeva...Ono što je svim ovim autorima zajedničko je inventivna "otkačenost" u načinu kako se interpretiraju razmatrani problemi.